

ERŐS VILMOS

A szellemtörténet Debrecenben: ifjabb Révész Imre

Az alábbi tanulmányban ifjabb Révész Imre és a szellemtörténet kapcsolatát járom körül. Az ifjabb Révész Imrével foglalkozó irodalom alapjában jelzi ezt a kapcsolatot, s a szellemtörténetet Révész történetiszemlélete sarkkövének tekinti, ugyanakkor a kérdésről mélyebb elemzés/tanulmány még nem született.¹

A szellemtörténethez való kapcsolódással a történészek, különösen az egyháztörténészek körében ifjabb Révész Imre meglehetősen egyedül állt; másnál ez az alapvető hatás nem mutatható ki, sőt – amint ez a következőkből részben kiderül – a szellemtörténetet Debrecenben lényegében negatívan fogadták, elutasították, lényegét és jelentőségét nem ismerték fel.

Ifjabb Révész Imre és a szellemtörténet

Ifjabb Révész Imre történetírói/történeti pályafutásában a szellemtörténetnek kezdettől fogva alapvető jelentősége volt, s lényegében már az első világháború előtt szellemtörténésznek vallotta magát. Ezzel összefüggő elképzeléseit már 1913-ban kifejtette *A tudományos*

¹ Révészhez irodalom: Pusztai Ferenc: *Felekezeti meggyőződés és modern történetírás. (Révész Imre és a református történetiszemlélet.)* In: Kósa-Grimm András – Veres Kristóf (szerk.): *Opuscula Historiae II. Történeti tanulmányok a XVI. Eötvös Konferenciáról II.* Budapest, 2018. 122–139.; Balogh István: *Dr. Révész Imre (1889–1967)*. *Alföld*, 18. évf. (1967) 1. sz. 93–94.; Bucsay Mihály: *Révész Imre (1889–1967)*. *Theológiai Szemle*, 10. évf. [Új folyam] (1967) 3-4. sz. 83–86.; Dr. Barcza József: *Révész Imre az egyháztörténész*. *Református Egyház*, 41. évf. (1989) 9. sz. 210–213.; Dr. Kathona Géza: *Emlékezés Révész Imrére, az egyháztörténetíróra*. *Református Egyház*, 19. évf. (1967) 7-8. sz. 165–166.; Kocsis Elemér: *Révész Imre, az egyházkormányzó*. *Confessio*, 13. évf. (1989) 3. sz. 11–17.; Czeglédly Sándor: *Révész Imre, az igehirdető*. *Confessio*, 13. évf. (1989) 3. sz. 17–25.; Barcza József: *Révész Imre az egyháztörténész*. *Confessio*, 13. évf. (1989) 3. sz. 25–31.; Barcza József: *Révész Imre életműve*. *Theológiai Szemle*, 32. évf. (1989) 4. sz. 193–197.; Juhász Géza: *Révész Imre pályája*. *Alföld*, 1967. 5. sz. 99–100.; Balogh István: *Dr. Révész Imre (1889–1967)*. *Alföld*, 1967. 4. sz. 93–94.; Szabó István: *Révész Imre (1889–1967)*. *Magyar Tudomány*, 12. [új folyam] (1967) 12. sz. 784–786.; Kósa László: *A történetész Révész Imre fordulata*. In: uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, 2011. 408–436. Valamint Révész Imre: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 194–1949*. Szerk. Barcza József. Budapest, 1990.; Révész műveinek bibliográfiáját lásd *Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Ms 91/1. Révész Imre gyűjtése nyomán összeállította Ferenczy Károly*. Debrecen, 1968. Kifejezetten Révész életrajzi vonatkozásairól, de életművének áttekintéséről is lásd: Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit – Tudomány – Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életütleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II.* Összeállították Kovács I. Gábor – Takács Árpád. Budapest, 2014. 103–119.

egyház történetírás alapjai című tanulmányában,² ahol a magyar református egyháztörténetírás tudományos alapokra fektetését a szellemtörténeti módszer meghonosításával kívánta megvalósítani. Ebből a tanulmányból is kiderült, hogy Révészre alapvetően az ún. Erdélyi iskola³ volt döntő hatással (még kolozsvári éveiből), kitüntetetten Böhm Károly,⁴ aki a pozitívizmussal szemben a neokantianus iskola, főként Heinrich Rickert és Wilhelm Windelband, valamint Wilhelm Dilthey nézeteiben látta a tudományos módszer lényegét. Alapvető jelentősége van itt a szellemtudományok és természettudományok különbségének (idiografikus és nomotetikus tudományokról beszél az elmélet), az élményszerűség és az intuíció jelentőségének, valamint például az értékvonatkozató módszernek.⁵

Hangsúlyozni lehet, hogy ifjabb Révész Imre későbbi teoretikus írásaiban is ezen a nyomon halad tovább, így az 1924-ben született, *A magyar protestáns egyháztörténeti irodalom feladatai*, illetve *A magyar protestáns egyháztörténeti irodalom a háború óta* című írásokban is,⁶ ahol a szellemtörténetre oly jellemző szintézisre törekvő igény mellett a részletkutatások, a forrásfeltárás nagy jelentőségét/aktuális tennivalóit is aláhúzza, valamint számos konkrét javaslatot is megfogalmazott erre vonatkozóan. (Mindezek – valamint a forrásfeltárás és a szintetikus látásmódra való igény – a szellemtörténetben nem állnak ellentétben egymással.) Fontos még megjegyezni, hogy a lehetséges minták közül Pokoly József (akiről később búcsúztató előadást is tartott⁷) és az erdélyi szász történetíró Friedrich Teutsch munkáit említi példaként, akik szerinte roppant gyümölcsözően hasznosították a szellemtörténeti módszerben rejlő előnyöket.⁸

Ifjabb Révész Imre teoretikus fejtegetései egyfajta csúcspontjának tekinthető (legalábbis az országos reprezentativitás szempontjából, még ha teoretikus mélység tekintetében

² Joó Tibor is utal e mű szellemtörténeti jellegére, szerinte azonban az írás befejezetlen. Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Budapest, 1935. 103.; Révész Imre: *A tudományos egyháztörténetírás*. Kolozsvár, 1913.

³ Révész később is figyelemmel kísérte az iskola működését, lásd az ismertetéseket Tavasz Sándor könyveiről, például: Révész Imre: *Dr. Tavasz Sándor: A kálvinizmus világmissziója*. Bp., 1929. Debreceni Protestáns Lap, 42. évf. (1930) 2. sz. 56.

⁴ Gyimesi Pálma: *Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelméletére*. In: Velkey Ferenc (szerk.): *Történeti Tanulmányok, XVIII.*. Debrecen, 2010. (2012) 45–66.

⁵ Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I-II*. Budapest, 2006. 134–152., 193–268.; Erős Vilmos: *A szellemtörténet*. Valóság, 51. évf. (2008) 5. sz. 20–35.

⁶ Révész Imre (ifj.): *A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása (Eredmények és feladatok)*. Protestáns Szemle, 33. évf. (1924) I–IX. 473–489., 545–553. Klny. Debrecen, 1925. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság kiadványai); Révész Imre (ifj.): *A magyarországi protestantizmus történetének irodalma az összeomlás óta*. Theologiai Szemle, 1. évf. (1925) 1. sz. 91–106.

⁷ Révész Imre: *Pokoly József emlékezete*. Debrecen, 1936. (Emlékbeszéd a Tisza István Tudományos Társaság közgyűlésén 1935. június 2-án.) Megjegyzendő persze, hogy ebben az írásában, illetve beszédében Révész inkább a pozitívizmus képviselőjének tartja Pokolyt, s a róla elmondottak inkább saját szellemtörténeti pozíciójának kifejtésére adnak alkalmat számára.

⁸ Teutsch, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. I–II. Hermannstadt, 1921–1922. Erről Révész ismertetése: *Hit és Élet*, 3. évf. (1923) 1. sz. 29. Teutsch-hoz lásd Szekfű Gyula: *Az erdélyi szász történetírás*. I–II. Magyarságtudomány, (1943) 174–198., 325–373.; Möckel, Andreas: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein bei den Siebenbürger Sachsen*. In: *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. (Unter Mitarbeit von Andreas Möckel, Harald Zimmermann, Hans Beyer, Hans Mommsen, Erwin Vierhaus und Ernst Wagner.) Herausgegeben von Paul Philippi. Köln–Graz, 1967. (Karl Kurt Klein zum 70. Geburtstag. 6. Mai, 1967.) 1–23.

kevésbé is) a Hóman Bálint szerkesztésében megjelent *A magyar történetírás új útjai* című kötetben publikált írása.⁹ A Hóman-féle kötet az új utakat a szellemtörténet érvényesítésében látta, de ennek a kötet több tanulmánya (Mályusz Elemér, Tompa Ferenc, Szentpétery Imre) nem vagy csak részben tett eleget,¹⁰ ifjabb Révész Imre azonban százszázalékig igen, különösen az individualizálás/megértő módszer és az egyén történetalkotó szerepe, valamint a történetírói szubjektivitás jelentőségét hangsúlyozta írásában. (A kötet debreceni visszahangjáról még szó esik a következőkben.)¹¹

Részlet Révész írásából: „A helyes történelem megértésének ugyanis nem a személytelen elvonatkozás, hanem ellenkezőleg a rokonszenves elmélyedés, a tárggyal való szerető azonosulás az alapvető föltétele. Csakis ez teszi lehetővé, hogy a történetíró, miután analitikus munkájával a tárgyalt történeti jelenséget részeire bontotta és alkatelemeiben kritikailag megismerte, szintetikus munkát is végezhesen, tehát elérhesse a történelmi megismerés végső célját: egy szellemi életegész rekonstruálását. Ehhez pedig nemcsak értelmi, logikai munka, hanem fantázia és intuíció is szükséges, amire viszont csak a tárggyal való valamely vonatkozásban rokon lélek, azt szerető és azzal egybeforrni tudó lélek képes. Csak az ilyen lélek tud elhatolni a tárgyalt személyiségnek emberileg egyáltalán megközelíthető középponti magváig, tudja megragadni és megláttatni egy eszmevilág sajátos 'energiáját', egy korszak 'lelkét', 'szellemét', egy népnek az 'egyéniességét', egy intézménynek életföntartó 'mozgató erőit'. ”¹²

Fontos rámutatni: Révész a szellemtörténet jelentőségét egyéb írásaiban állandóan hangsúlyozza; így a közép- és általános iskolák számára írott, különböző időpontokban megjelent tankönyvek bevezetőiben (például 1931-ben, 1936-ban),¹³ amelyekben kifejti az alkalmazott szellemtörténeti módszer szükségességét, s hogy a különböző átdolgozások legfőbb célját éppen a szellemtörténeti módszer/megközelítés elmélyítése képezte.¹⁴

Révész szellemtörténettel kapcsolatos fejtegetéseinek fontos eleme a Ravasz László emlékkönyvben *A református történetiszemlélet* címmel publikált írása is az 1940-es évek elejéről.¹⁵ Ez további hitvallás a szellemtörténet mellett, amelyet a református történetiszemlélet alapkövének tekint, s az írásban Giambattista Vico, Leopold von Ranke, Eduard Spranger és Friedrich Meinecke az alapvető hivatkozási pontok.

⁹ Révész Imre: *Egyháztörténelem*. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931. 141–182.

¹⁰ Uo.

¹¹ Lásd a Szeffű Gyula és Révész Imre kapcsolatát elemző fejezetet.

¹² Révész: *Egyháztörténelem*, 156. E szövegrészlet is mintegy tozódik a szellemtörténeti fogalmakban, például a megismerés alanyának és tárgyának azonossága (mint a megismerés/megértés előfeltétele), a korszellem, szintézisre törekvés, népi individualitás. Az alany és tárgy azonosságáról mint a megismerés előfeltételéről a szellemtörténeti pozícióban lásd például: Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Ford. Orthmayr Imre. Budapest, 1987. De persze még szerzők hosszú sorára hivatkozhatnánk, egészen Wilhelm von Humboldtig, sőt még tovább.

¹³ Révész Imre (ifj.): *A magyar protestantizmus története a keresztyénység egyetemes fejlődésének keretében*. Kolozsvár, 1921. (Középiskolai tankönyv, ugyanott több kiadásban is.) Ugyanennek átdolgozott kiadásai 1946-ig megjelentek Debrecenben például a következő címmel: *Egyháztörténelem. II. könyv. Az ellenreformációtól napjainkig, különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére*.

¹⁴ Révész Imre: *Az egyháztörténelem alapvonalai*. Debrecen, 1936. (Társszerző: dr. Segesváry Lajos.)

¹⁵ Ifjabb Révész Imre: *Református történetiszemlélet*. In: „És lőn világosság.” Emlékkönyv Ravasz László születésének 60. évfordulójára. Budapest, 1941. 193–209. (Az írásban felbukkannak a keresztyén perszonalizmus gondolatai, és közeledés figyelhető meg a népiségtörténethez is.)

Ranke kapcsán írja itt Révész: „Keresztyén alapon lehetetlen igazat nem adni Rankénak: »az eszmék kétségtelenül mindig az eleven szellem erői, amelyek a világot alapjában véve mozgatják«, és lehetetlen el nem ismerni minden idők ez egyik legnagyobb történéskének divinatív éleslátását ebben a hihetetlenül mély mondatban: »*Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott*« a történet egyik korszaka sem esik messzebb Istentől, mint a másik; Isten keze és gondolata mindegyikben szabadon érvényesül, minden emberi tagadással és ellenállással dacolva.”¹⁶

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy ifjabb Révész Imre ezeket a teoretikus/metodikai fejtegetéseket a konkrét történeti kérdésekkel foglalkozó munkáiban a lehető legnagyobb következetességgel érvényesítette. Mindezt tárgyalhatjuk (itt inkább jelezhetjük és felsorolhatjuk persze) kronologikusan, időbeli egymásutániségában, kezdve a szintén az első világháború előtt és alatt publikált munkákkal, mint a Bod Péterről vagy a Dévai Bíró Mátyásról írott életrajzok,¹⁷ folytatva a húszas évek és a harmincas évek különböző összefoglalásaival a reformáció történetéről. Az utóbbiak közül kettő (talán a két legfontosabb) látványos helyen és sokat mondóan, a Hóman Bálint által szerkesztett *A Magyar Történettudomány Kézikönyvében* (1925),¹⁸ illetve a Szekfű Gyula és szintén Hóman szerkesztésében kiadott, *Magyar Szemle Kincsestára* című sorozatban jelent meg.¹⁹ Külön szeretném felhívni a figyelmet a nagyapjáról, idősebb Révész Imréről írott életrajzra (1926),²⁰ amely annak születése centenáriumára jelent meg. Itt Révész nemcsak bőségesen él szellemtörténeti kategóriákkal (például említhetjük általában a szellem/szellemi fogalmának gyakori használatát vagy a „korszellem”-re, jelen esetben a romantikára való hivatkozást), hanem magát idősebb Révész Imrét is szellemtörténészként aposztrofálja – ami viszont anakronizmus –, aki munkáiban mindig alapvetőnek tartotta a szellemi, értsd művelődési, kulturális viszonyok bemutatását, azok elemzését.²¹

¹⁶ Uo. 196. A szövegben egyébként Kornis Gyulát idézve beszél Rankéről. Megjegyezhető, hogy Révésznek az 1950-es évek elejéről fennmaradt egy feljegyzése/referátuma, amelyet Fogarasy Béla előadásához készített, s amelyben alapvetően megtagadja a szellemtörténetet. „Filozófiai ideáлизmusból, szalonklerikalizmusból, habsburgi legitimizmusból, sovén irredenta nacionalizmusból, keselyűszármáyait bontogató fasizmusból s a mindezeket tápláló feudálkapitalizmus és fináncőke aranyborjának csöndes imádatából összeszövődött” ideológiájaként aposztrofálja azt. Vö. *Révész Imre korreferátuma Fogarasy Béla előadásához, 1952*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt), Ms 5966/11. (Az előadás szövegét a jelen tanulmány szerzője külön írásban kívánja publikálni.) Amint a következőkből kiderül azonban, Révész a szellemtörténetet az 1950–1960-as években sem tagadta meg. Vö. *Révész Imre levelei Zolnai Bélának*. MTA KIK Kt, Ms 4126/417-432. *Bevezetés II. Rákóczi Ferenc „Vallomásai”-nak új kiadásához. (1959)*. Uo. Ms 5431/2-3. Ezekből ugyanis egyértelmű, hogy – Lamennais kapcsán is – követte az eszmetörténeti/szellemtörténeti hagyományokat, hiszen például Rákóczit, Zolnai Béla nyomán, egyértelműen a janzenizmusból bontja ki (lehet, hogy ezért nem jelent meg végül a nagy terjedelmű kézirat). Lamennais-ról egyébként a Fogarasy előadásához fűzött, az itt említett referátumban is megemlékezik.

¹⁷ Révész Imre: *Dévai Bíró Mátyás tanításai. Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkodás kezdeteiről*. Kolozsvár, 1915.; Révész Imre: *Bod Péter, mint történetíró*. Kolozsvár, 1916.

¹⁸ Révész Imre: *A magyarországi protestantizmus történelme*. Budapest, 1925. (A magyar történettudomány kézikönyve.)

¹⁹ Révész Imre: *A reformáció*. Budapest, 1932.

²⁰ Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881: Születésének 100. évfordulójára*. Debrecen, 1926.

²¹ Magyar Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin szellemét.” *Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése kiadása és recepciója*. Református Szemle, 105. évf. (2016) 2. sz. 176–197.

Külön felhívom a figyelmet Révész közép- és általános iskolai tankönyveire,²² amelyekről már esett szó, s amelyek az előszó útmutatásának megfelelően minden lényeges fejezetben nemcsak kitérnek a szellemi-kulturális viszonyok bemutatására, hanem az egyik alapvető szintézissteremtő kategóriájuk a szellemtörténet által központi jelentőségűnek tekintett *Weltanschauungslehre*, azaz művészeti-világnézeti kategóriák, mint például – kisebb mértékben – a gótika, valamint a reneszánsz, barokk, felvilágosodás, romantika stb. alkalmazása. (Megjegyzendő, hogy Révész, amikor például a reformációtörténeti összefoglalásait készíti, leszögezi: a vallási jelenségek története, például a reformáció különböző momentumainak és alakjainak, de legfőképpen irányzatainak, mint például a lutherizmus, kálvinizmus, unitarizmus [antitrinitarizmus], anabaptizmus, stb. boncolgatása önmagában is szellemtörténet, és szellemtörténeti diszpozíciót kíván.) Látványosan a szellemtörténet jegyében született nagy összefoglalása a harmincas évek második felében a reformáció 16. századi történetéről (1938)²³ vagy a Domanovszky Sándor főszerkesztésében megjelent *Magyar Művelődéstörténetbe* írt fejezete a reformáció és ellenreformáció magyarországi történetéről.²⁴ Szintén a szellemtörténetet viselik magukon akadémiai székfoglaló értekezései. A levelező tagsági 1936-ban Debrecen „lelki válság”-áról szolt a 16. század második felében.²⁵ (Itt már a cím is jelzi a szellemtörténeti felütést, hiszen a „lelki alkat”-ra, a belső lelki vonatkozásokra való hivatkozás ennek lényegi elemét képezi.²⁶) De a rendes akadémiai tagsági értekezése is szellemtörténeti-eszmetörténeti indíttatású (lényegében a háború alatt készült, de csak a háború után jelenhetett meg) a puritanizmus eszméinek magyarországi elterjedéséről a 17. században.²⁷ Az 1940-es években persze megjelennek már a marxista fogantatású „társadalomtörténet” szempontjai is munkáiban, például akár az ún. „második jobbság” ideologikus tézise, mindez azonban inkább marginális, vagy pedig (legalábbis a társadalomtörténeti megfontolások – szintén inkább marginálisan) már a korábbi munkákban is jelen voltak.²⁸

Nem tartozik kifejezetten a jelen tanulmány tárgyköréhez Révész 1948/49-es „fordulatainak” elemzése, amelyet Kósa László egy 2011-ben is megjelent tanulmányában²⁹ részletesen és korrekt módon elvégzett. Ugyanakkor egyetérthetünk megállapításával (s ez a jelen

A szerző rámutat arra, hogy számos vélemény szerint id. Révész Imre elfogult volt Kálvin irányában, ez hathatott ifj. Révész Imrére még az 1930-as években is.

²² Lásd: Révész: *Az egyháztörténelem alapvonalai*, id. mű.

²³ Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet. I. köt. 1520 tájától 1608-ig*. Debrecen, 1938. (Református Egyházi Könyvtár XX.)

²⁴ Révész Imre (ifj.): *Reformáció és ellenreformáció*. In: Lukinich Imre (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája*. Budapest, 1940. 407–448. A *Magyar művelődéstörténet*ről lásd például: Kövér György: *Szerkezet és szellem a Magyar Művelődéstörténetben*. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Budapest, 2017. 247–272.

²⁵ Révész Imre: *Debrecen lelki válsága 1561–1571*. Századok, 70. évf. (1936) 1. sz. 38–75., 2. sz. 163–203.; Révész Imre: *Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570–71-ben. (Újabb adalékok Debrecen János Zsigmond korabeli lelki válságához)*. Századok, 71. évf. (1937) 7. sz. 273–303.

²⁶ Ifjabb Révész Imre: „Tegnap és ma és örökké.” *Összegyűjtött tanulmányok az egyház múltjából és jelenéből*. Debrecen, 1944.; uő: *A debreceni kollégium és a magyar lélek*. Protestáns Szemle, 51. évf. (1942) 3. sz. 65–70.

²⁷ Révész Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. Akadémiai rendes tagsági székfoglaló*. Budapest, 1948.

²⁸ Révész Imre: *A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés*. Budapest, 1947.

²⁹ Kósa: *A történész Révész Imre fordulata*, id. mű. (A tanulmány először 2003-ban jelent meg. Vö. Kósa László: *A történész Révész Imre fordulata*. In: Zemplényi Ferenc et al. [szerk.]: *Látóköri körmetszése: írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Budapest, 2003.)

problémához tartozik), miszerint a „fordulat” ellenére ifjabb Révész Imre 1950–1960-as évekbeli munkái is lényegében a szellemtörténet jegyében születtek (e tekintetben tehát épenséggel nem volt nagy fordulat),³⁰ kezdve az utópista szocializmus magyarországi elterjedéséről (Litkei Tóth Péter) írt tanulmányával,³¹ a Lamennais tanulmányokon³² keresztül a három utolsó nagyszabású (bár csak rész- vagy előzetes tanulmánynak szánt) munkáig Sinairól, a Bach-korszak egyházpolitikájáról vagy a lényegében Domokos Lajos „világnézetét”, eszméit központba helyező *Bécs Debrecen ellen* című művéig.³³

Révész Imre és Szekfű Gyula

A következőkben ifjabb Révész Imre három kiterjedt levelezésével foglalkozom, amelyeket történészekkel folytatott, s amelyek – véleményem szerint – alapvető fontosságúak a vizsgált probléma elemzéséhez. A levelezések – az alábbiak sorrendjében – a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, az MTA KIK Kézirattárában és a Ráday Levéltárban található (tehát mind Budapesten), és – sajnálatos módon – különböző okok miatt a „párjuk”, azaz a szóban forgó

³⁰ Szellemtörténet és eszmetörténet viszonyához lásd például: Erős, Vilmos: *Spiritual history/Geistesgeschichte-intellectual history-cultural history-postmodern*. In: Vilmos Erős – Róbert Káli – László Dávid Törő (eds.): *Approaches to Historiography. Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 19. (Műveltség és hagyomány XXXVII.) Debrecen, 2016. 105–114.

³¹ Révész Imre: *Az utópikus szocialista gondolat magyarországi hatásaihoz. Századok*, 85. évf. (1951) 1. sz. 120–148.

³² *Études Historiques. Studia Historica*, 15. Budapest, 1957. (Benne a Lamennais tanulmányokkal.) Révész Imre a Ferenczy Károly-féle bibliográfiában (amelynek anyagát jelentős részben maga Révész állította össze) hivatkozik a következő kéziratra: „Lamennais: 'Paroles d'un Croyant' c. művének teljes új fordítása. KI. Autográf, külön nagyalakú füzetben. Készült 1950–52 táján. Néhány szemelvényt közöltem belőle Lamennais és a magyarok” c. tanulmányomban.” (A KI rövidítés a kéziratot jelenti. A szöveg a jelen sorok írója számára egyelőre nem volt fellelhető.)

³³ Révész Imre: *Lamennais és a magyarok*. Budapest, 1954. Klny. A MTA II. osztályának közelményeiből. 35–122.; Révész, Émérich: *Entre l'Orthodoxie et les Lumières. Tolérance et intolérance dans le protestantisme calviniste des XVIe-XVIIIe siècles en Hongrie*. In: Csatári, Dániel – Katus, László – Rozsnyói, Ágnes (dir.): *Nouvelles Études Historiques I. (A XII. nemzetközi történész kongresszus alkalmából/publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission de Historiens Hongrois.)* Budapest, 1965. 415–436., és különnyomat. Vö. *Révész Imre levelei Zolnai Bélának*. MTA KIK Kt, Ms 4126/417-432. *Bevezetés II. Rákóczi Ferenc „Vallomásai”-nak új kiadásához*. (1959). Uo. Ms 5431/2-3. Amint erről szó esett, végül nem jelent meg (esetleg éppen a szellemtörténeti vonatkozások miatt?) a Rákóczi művéből Révész által lefordított részletek sem. Jellemzőnek tartom Révész Zolnainak írt leveleinek egyik sorát, amelyben világosan kifejezi, hogy Rákóczi janzenizmusának kérdésében (amelynek alapján értelmezi Rákóczi „Vallomásai”-t) alapvetően egyetért Zolnaival: „Rákóczi janzenizmusának” módja és mértéke felől egy álláspontt vagyunk lényegileg.” *Révész Zolnainak, Budapest, 1959. november 20.* Uo. Ms 4126/432. Zolnairól lásd: Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet. (Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról.)* Budapest, 2001.; Zolnai Béla: *Nemzet és szellemtörténet*. Válogatta, jegyzeteltes bevezetéssel ellátta Miskolczi Ambrus. Budapest, 2009. (Ifjabb Révész Imre említett, nagylélegzetű bevezetését a jelen sorok szerzője külön tanulmányban kívánja értelmezni és közreadni.) A hatvanas évekhez lásd még: Révész Imre: *Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*. Budapest, 1966.; Révész Imre: *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*. Budapest, 1959.; Révész Imre: *Comenius unokája. David Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára*. Századok, 96. évf. (1962) 1. sz. 1–21.

történések levelei/válaszai nem hozzáférhetők, így nem ismertek (legalábbis kettő esetében).³⁴

Az első levelezés Szekfű Gyulával folyt, s egyik tanítványommal, Gyimesi Pálmával a Lymbus 2010-es évfolyamában már publikáltuk egy rövid bevezető, értelmező tanulmány kíséretében,³⁵ illetve több részletét felhasználtam 2016-os tanulmányomban, mely Szekfű Bethlen Gábor című kötetének (1929) nem utolsósorban debreceni visszhangját dolgozta fel.³⁶ Amint ezekben az írásokban kifejtettük, Szekfű és Révész kapcsolata már *A száműzött Rákóczi* időszakáig visszanyúlik, amikor Révész – az alapvetően támadó, sőt uszító debreceni fogadtatással szemben – (ekkor még Rugonfalvi Kiss Istvánnal együtt) védelmébe vette Szekfű meghurcolt művét.³⁷ A kapcsolat következő csomópontja, illetve a levelezés szerinti kulcspontra Szekfű említett műve Bethlen Gáborról 1929-ben, illetve a már szintén szóba került, *A magyar történetírás új útjai* című kötet, azaz a szellemtörténeti módszernek a magyar történetírásban megvalósítani kívánt úttörése. Debrecenben alapvetően mindkettőt elutasították,³⁸ de különösen a Bethlen Gábor monográfia ellen indítottak hajsztát, sőt Debrecen a könyv meghurcolásának (amely – bár kisebb léptékben – hasonló *A száműzött Rákóczi* körüli hajsztához, ezért adtam 2016-os tanulmányomnak *A második száműzött Rákóczi-vita* címet³⁹) fő központja, centruma lett. A hajsza különböző fórumokon folyt, leginkább a protestáns folyóiratokban, napi- és hetilapokban, de például Balthazár Dezső püspök a szószeréről ítélte el Szekfű művét, s különböző tömegrendezvényeket is szerveztek tiltakozásul.⁴⁰ A szakmához közelebb álló kritika (bár hangvételében ez is szélsőséges sokszor) Rugonfalvi Kiss István tollából származott, aki *Az átértékelt Bethlen Gábor* című, saját kiadásában megjelent művében⁴¹ sorra támadja Szekfű állításait (törökosság stb.), Bethlent sárba rángatónak titulálja, s egy történész bizottság felállítását indítványozza (Marczali Henrikkel, Károlyi

³⁴ A jelen tanulmány szerzőjének egyelőre nincs tudomása arról, hol lelhetők fel Mályusznak és Szekfűnek Révészhez írott (válasz)levelei.

³⁵ Szekfű és Révész kapcsolatához részletesen lásd: Gyimesi Pálma: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*. In: Erős Vilmos – Velkey Ferenc (szerk.): „A historiográfia műhelyében.” Történeti Tanulmányok, XIX. (A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen, 2010. november 25.) Debrecen, 2011. (2012). 77–94.; a levelekről lásd: Erős Vilmos – Gyimesi Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának*. Lymbus, Magyarstudományi folyóirat, 2009. 233–257. Szekfűhöz lásd: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetírás és ideológus*. Pozsony, 2015.; Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időben. (Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016)*. Pécs, 2017.

³⁶ Erős Vilmos: *A második „száműzött Rákóczi” vita. (Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása)*. Századok, 150. évf. (2016) 1. sz. 3–46.

³⁷ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 79–80.

³⁸ Gyimesi Pálma: *Debreceni színek a Bethlen Gábor-arcképhez*. In: Ujváry Gábor – Nagy József Zsigmond (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Budapest, 2011. 122–135.

³⁹ Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű.

⁴⁰ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 80.

⁴¹ Lásd: Rugonfalvi Kiss István: *Szekfű Gyula: Bethlen Gábor*. *Protestáns Szemle*, 38. évf. (1929) 2. sz. 123–132.; uő: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. 1929. október (magánkiadás). Ugyanez a munka megjelent az Attraktor Kiadónál is 2008-ban, mindenféle értelmezés nélkül, ami, amint 2016-os tanulmányomban is jeleztem (lásd Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű), elfogadhatatlan gyakorlat. Lásd: Rugonfalvi Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. In: uő: Bethlen Gábor. Máriabesenyő–Gödöllő, 2008. 65–180. Szekfű választát lásd: Szekfű Gyula: *Kritika és terror*. I-II. *Magyar Kultúra*, 16. évf. (1929) 6. sz. 251–256., 7. sz. 300–305.

Árpáddal, Angyal Dáviddal) annak eldöntésére, ki a jobb történész: ő vagy Szekfű.⁴² R. Kiss egyébként kitér Szekfű szellemtörténeti módszerére is, s azt a protestáns Meinecke üres, öncélú, haszontalan „bűvészmutatványaként” aposztrofálja. (Szekfű főként a koncepciójában alapvető szerepet játszó „államraison” fogalmát kölcsönözte Meineckétől.)⁴³

Révész Szekfűhöz intézett leveleiben kifejti, hogy kimondhatatlan fájdalmat érez protestáns hitsorsosai harsány szüklátókörűsége miatt. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *Bethlen Gábor*-t nemcsak protestánsok, hanem katolikusok is támadták, például Pompéry Aurél,⁴⁴ akinek pamfletjéről Révész ismertetést is közölt a Protestáns Szemlében; másrészt a protestáns Hajnal István vagy Móricz Zsigmond is roppant pozitívan nyilatkozott Szekfű könyvéről.⁴⁵) De nemcsak magánlevelekben nyilatkozott így Révész, hanem felszólalásaiban, illetve cikkekben is, amelyekben élesen visszautasítja például azt a vádat, hogy a szellemtörténet csak a magyar történelem katolikus szellemben történő újraértékelését jelentette volna.⁴⁶ Nincs tér itt az összes vitakérdésnek még csak az ismertetésére sem, csak a Debrecenben oly fontos vallási türelem problematikájára utalok, amelyben Révész szintén inkább Szekfű oldalára áll, elfogadva, hogy a tordai országgyűlés paragrafusai többnyire csak deklarációk, diplomatikusan és óvatosan megjegyezve, hogy a vita eldöntésére további kutatások szükségesek.⁴⁷

Megjegyzendő, hogy Szekfű Gyula a *Magyar Történet* harmadik kötetének irodalomjegyzékében is igen pozitívan nyilatkozik Révész Imréről. A főrészben a vallási türelem kérdéseit taglalja, s az irodalomjegyzékben mindenekelőtt Pokoly József nézeteit bírálja, aki ragaszkodott a hagyományos protestáns állásponthez: a protestánsok képviselték a vallási toleranciát, a katolikusok türelmetlenek, elnyomók voltak. Szekfű szerint ennek mind az erdélyi szász történetíró, Friedrich Teutsch, mind Révész Imre ellentmond, amikor kijelentik, hogy egyik oldal sem valósította meg igazából a vallási türelmet. Szekfű persze hozzáteszi, hogy – Révész fogalmait használva – a nem reformátori protestantizmus esetében ez nem releváns, de nem ez a döntő. „E cikkemmel egyidejűleg jelent meg Révész Imre tanulmánya, A protestantizmus és vallásszabadság, Prot. Szemle, 1934, 478.l., ahol ő a troeltschi Alt- és Neuprotestantizmus helyében reformátori és nem-reformátori protestantizmust különböztet meg, s az előbbire nézve megállapítja, mint természetes dolgot, hogy nem a ’szabad vallás gyakorlatát’ követelte, hanem ellenkezőleg: a saját hitének kizárólagos érvényesítését; álláspontja a XVI. századi protestantizmusnak a Tekintély, nem a Szabadság, mert, objektív- és autoritatív felfogás, szubjektívizmus és individualizmus leghalványabb árnyéka nélkül szerinte is minél inkább érvényesül a XVI–XVII. században, ez az eredeti és hiteles reformátori protestantizmus, annál kevésbé találkozunk az illető pontokon bármiféle vallási szabadságnak, illetőleg türelemnek még csak a rezdülésével is. Ezt a tényt a történelemből – teszi hozzá – kétségbevonhatatlan elvi alapjánál fogva, egyszer már végérvényesen el kellene fogadnunk

⁴² Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű.

⁴³ Meineckéről újabban: Kämmerer, Wolfgang: *Friedrich Meinecke und das Problem des Historismus*. Frankfurt am Main, 2014.

⁴⁴ Révész Imre: *Irányzatos-é a magyar protestáns történetírás?* Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) 4. sz. 300–311., itt 307. Lásd ehhez: Pompéry Aurél: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás*. I. Budapest, 1930. (Az utóbbi katolikus volt, s Szekfűt támadta, világos tehát, hogy a vitában nem a felekezeti szempont a kizárólagos, sőt akár a meghatározó.)

⁴⁵ Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, 9–10.

⁴⁶ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 81–82.; Révész Imre: *A történettudomány új útjai és a protestantizmus*. Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) 8-9. sz. 507–522.

⁴⁷ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 88.

minden szemérmes szépítgetés és szégyenlős leplezés nélkül.’ Szerinte is (mint én is megírtam), nem lehet sérelemnek tartani, ha protestánsról e korban megállapítatik, »hogy nem volt elvileg a vallásszabadság híve, sőt éppen türelmetlen volt.« Ezen nyilatkozat után, azt hiszem, az én elvi álláspontom és annak következtetései nem lehetnek többé nálunk sem tudományos vita tárgyai, – legfőleg a tudatlanság hadakozhatik ellenük. Természetesen soha nem tagadtam, amit Révész a nem reformatori protestantizmusról állít, hogy t. i. ez a »vallásszabadság és a vallástürelmi eszmék melegágya« volt.⁴⁸

Szekfű és Révész további kapcsolatához hozzáfűzhető (ehhez is több adalék található a levelezésben), hogy Révész több ismertetést/cikket közölt a harmincas években a Magyar Szemlében,⁴⁹ többnyire a hitleri rezsim vallásellenességéről és protestánsüldözéseiről, valamint ő (is) búcsúztatta Szekfűt 1955-ben bekövetkezett halálakor, s a nekrológ szövege meg is jelent az Akadémiai Értesítőben.⁵⁰

Révész Imre és Mályusz Elemér

A másik levelezés, amely a tanulmány címében felvetett probléma tisztázásához/körüljárásához relevánsnak tűnik, Mályusz Elemérről⁵¹ folyt. A Révész által írott levelek, amint erről korábban szó esett, az Akadémia Kézirattárában található, s egyelőre publikálatlanok.⁵² A levelezés tulajdonképpen apropója az volt, hogy a magyar történettudomány vezető folyóiratának szerkesztését 1929-től Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér és Hajnal István vette át.⁵³ A trió legfontosabb törekvése az volt, hogy történetírásuk általános jellegének megfelelően a hagyományos politikai eseménytörténeti orientáció helyett (amely a Századok korábbi évfolyamait inkább jellemezte) sokkal nagyobb teret adjanak a modernebb, az európai történetírás újításaihoz sokkal közelebb álló gazdaság-, társadalom- és szellemtörténeti (később népiségtörténeti) tanulmányoknak. Mályusz Elemér minden bizonnyal ennek kapcsán kereste meg levélben Révész Imrét (akinek ilyen – tehát szellemtörténeti – irányú tájékozódását nyilvánvalóan korábbról ismerte, s nem utolsó szempont volt a protestáns/református egyháztörténettel való foglalkozás, hiszen Mályusz evangélikus volt – ugyanakkor

⁴⁸ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, 1935–1936. 3. köt. 600. Munkájának 601. oldalán Szekfű még további dicsérő hivatkozásokat tesz Révészre, például a Krisztus és Antikrisztus, Bucer Márton, Kálvin legelső támadója kérdésköreit tárgyaló (amúgy kifejezetten szellemtörténeti indíttatású) írásaira, s döntő jelentőségű tanításként aposztrofálja a magyar kálvinizmus eredetét elemző munkáját is. Vö. Ifjabb Révész Imre: *Bucer Márton és a magyar reformáció*. Debrecen, 1933. Theológiai Tanulmányok 32. sz.; uő: *Szemponok a magyar 'kálvinizmus' eredetének vizsgálatához*. Századok, 68. évf. (1934) 7–8. sz. 257–275. Szekfű további műveit a kérdéstről lásd: Szekfű Gyula: *Az erdélyi tolerancia körül*. Katholikus Szemle, 48. évf. (1934) 11. sz. 662–668.; uő: *A vallási türelem és a hazai puritánizmus*. Theologia, 2. évf. (1935) 4. sz. 303–314

⁴⁹ Erős–Gyimesi: *Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának*, id. mű.

⁵⁰ Gyimesi: *Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, 93.; Révész Imre: *Szekfű Gyula (1883–1955)*. Akadémiai Értesítő, 1955. 513. sz. 960–963.

⁵¹ Mályuszról lásd: Erős Vilmos: *Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István*. Századok, 147. (2013) 1. sz. 33–62.; uő: *Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989)*. Ungarn Jahrbuch, Bd. 32. (2014–2015) 229–242. Valamint Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Sajtó alá rendezte Soós István. Budapest, 2021.

⁵² Lásd MTA KIK Kt, Ms 6405/126-157.

⁵³ A Századokhoz lásd: Erős Vilmos: *A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban*. Valóság, 52. évf. (2009) 2. sz. 48–69.; Pál Lajos: *Egy folyóirat a történész viták keresztjében*, Századok (1931–1943). Századok, 149. évf. (2015) 1. sz. 33–86.; Mályusz: *Visszaemlékezések*, 271–286. és passim.

biztosan nem ez volt a perdöntő, hiszen akkor miért nem Zoványi Jenőt vagy R. Kisst kereste meg Mályusz⁵⁴), hogy felkérje hosszabb távú együttműködésre. Révész örömmel válaszolt, s biztosította Mályuszt, hogy a Századokból nagyon sokat lehet tanulni szaktörténeti szempontból (különösen neki, akinél némileg túlteng a teológiai végzettség súlya⁵⁵). A levelezés többségét egyezkedés teszi ki: mely könyvek beszerzését, megküldését kéri Révész recenzió elkészítése céljából (hiszen ez jó alkalom lehetett saját és szemináriumi könyvtárának bővítésére, fejlesztésére is). A döntően német és francia nyelvű könyvek nagy részét Révész valószínűleg kézhez kapta, mert a Századok – utóbb készült – repertóriumra szerint egészen a negyvenes évek elejéig több ismertetés is megjelent ezekről.⁵⁶ (Természetesen magyar nyelvű, mindenekelőtt protestáns egyháztörténeti, részben Debrecenhez kötődő munkákat is ismertetett Révész.⁵⁷) E könyvek szinte kizárólagos jellegzetessége (a magyar nyelvűek kivételével) az, hogy a szellemtörténet jegyében születtek, de azokról persze Révész nem mindig volt különösebben jó véleménnyel. Akadt azonban közöttük olyan is, amelyről kifejezetten elragadtatással és jelentős terjedelemben nyilatkozott⁵⁸ – éppen a szellemtörténetnek színter leginkább gyümölcsöző módon való alkalmazása miatt –, sőt ezert (némi huzavona miatt) Hajnal Istvánnal is hajlandó lett volna némiképp ujjat húzni.⁵⁹ A levelezés természetesen más tartalmak miatt is érdekes: sok szempontból fényt vet ugyanis Révész egyéniségére, műveltségére, s különösen érdekesítőek a Történelmi Társulatban betöltött pozíciójához, valamint a Corvin-lánc elnyeréséhez kapcsolódó részletek,⁶⁰ amelyek mind Mályusz támogatásának, részben egyenesen kezdeményezésének voltak köszönhetőek. Nagyon fontosak a Révész akadémiai tagságával kapcsolatos momentumok a levelezésben,⁶¹ mert kiderül, hogy ennek fő kezdeményezője szintén Mályusz Elemér volt, sőt akadémiai székfoglaló témájára is ő buzdította. (Megjegyzem, *par excellence* debreceni és szellemtörténeti téma, mutatja már a címe is: Debrecen lelki válsága.) Első változata a Századokban jelent meg.⁶²

⁵⁴ Mályusz egyháztörténeti munkásságáról lásd: *Mályusz Elemér emlékezete 1898–1989*. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, 1999.; Mályusz: *Vissaemlékezések*, 345–373.

⁵⁵ Lásd: Révész levele Hajnal Istvánhoz, Debrecen, 1933. február 10. MTA KIK Kt, Ms 6405/132. A levelet Révész Hajnal Istvánhoz írta, talán véletlenül keveredett a Mályuszhoz írott levelek közé. Révész itt így nyilatkozik: „A Századok-ból rengeteget lehet tanulni éppen minékünk, kevésszámú magyar protestáns egyháztörténészeknek. Mi nem részesülünk olyan módszeres tudományos kiképzésben, mint a Ti gárdátok s minden lépten-nyomon érezzük autodidakta-voltunk hátrányait.”

⁵⁶ Lásd például: Révész Imre: *Guggisberg, Kurt: Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten*. Leipzig, 1934. Századok, 70. évf. (1936) 1. sz. 121–122.; uő: *Haase, Roland: Das Problem des Chiasmus und der dreissigjaehrige Krieg*. Leipzig, 1933. Századok, 69. évf. (1935) 7–8. sz. 262–263.; uő: *Schaeffler, Herbert: Die Reformation*. Bochum-Landgreet, 1936. Századok, 71. évf. (1937) 1. sz. 94–96.; uő: *Heinrich Schaller: Die Weltanschauung des Mittelalters*. München–Berlin, 1934. Századok, 71. évf. (1937) 2. sz. 241–243.

⁵⁷ Lásd például: Rác Béla: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914)*. Gyula, 1931. Révész Imre ismertetése Incze és Rác munkáiról: Századok, 67. évf. (1933) 1. sz. 74–79.

⁵⁸ Lásd: MTA KIK Kt, Ms 6405/132. Révész levele Hajnal Istvánhoz, illetve Révész Imre: *Andreas, Willy: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–Berlin, 1932. Századok, 68. évf. (1934) 3. sz. 451–457.

⁵⁹ Lásd: Révész levele Hajnal Istvánhoz. MTA KIK Kt, Ms 6405/132.

⁶⁰ Lásd: Révész levele Mályuszhoz, Debrecen, 1935. február 17. MTA KIK Kt, Ms 6405/143. A Corvin láncról és a Corvin koszorúról bővebben lásd: Büky Orsolya: *A szellem lovaqjai*. Budapest, 2015.

⁶¹ Lásd például: Révész levele Mályuszhoz, Debrecen, 1935. július 30. MTA KIK Kt, Ms 6405/148.

⁶² Révész: *Debrecen lelki válsága 1561–1571*, id. mű; uő: *Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570–71-ben*, id. mű.

Megjegyzendő az is, hogy Révész részint vitatkozik is Mályusz felfogásával, különösen a tolerancia gondolatát illetően, illetve a reformáció középkori vagy újkort megalapozó voltáról, de a lehető legkorrektebb hangnemben és egyébként *par excellence* szellemtörténeti keretekben. Erre vonatkozó levelében írja a következőket: „Amint éloszóval is mondtam, igen meggazdagított »A történettudomány mai kérdései« c. előadásod. Jól esett, hogy a szellemtörténetet lényegére nézve tökéletesen egyetértek Veled. Roppantul sokat tanultam arról a pár lapról, ahol a helytörténet fontosságát emeled ki és néhány sorban végtelenül értékes útmutatásokat adsz. Valóban szeretném magamat megduplázni s egyik példányomat kizárólag a helytörténeti kutatások szervezésére s irányítására szentelni. Sajnos, ez idő szerint senki segítségem nincs.

Amiben eltérek Tőled, hadd mondjam meg teljes őszinteséggel.

[...] »a reformáció és az ellenreformáció ismét a középkorhoz jelent visszatérést.« (8.1.) Troeltsch szerint igen: de ez a thesis nagy mértékben egyoldalú. Egész irodalom támadt ez egy állítása körül (csak a Holl nevét említsem!) s úgy szétszedték, hogy ma már, ha élne, ő sem igen ragaszkodnék hozzá. A reformációban bármennyi középkori vonás volt is: a középpontjában robbantotta fel a középkort (pápai világhatalom és egyházjog megsemmisítése, egyházi és világi hatalom koordinálása szubordinálás⁶³ helyett – és, ami mindezeknek alapja és gyökere: az egyház Krisztushelyettesítő jogának tagadása!). Én sem állítom – mert épp oly egyoldalúság – hogy a reformáció *teremtette meg* az újkort; de állítom, hogy az újkor reformáció nélkül nem lett volna azzá, amivé lett. De még a római egyház sem. A reformáció *nélkül* lehet, Loyola is a Savonarola sorsára jutott volna.

Azt már említettem, hogy a Szeffűről szóló megnyilatkozásaidba – itt is, egyebütt is, – szerény nézetem szerint egy kissé erősen beleszólt a resentus.⁶⁴ Mondtam, hogy ezt mindkettőtök miatt igen fájjalom. Ehhez most is csak annyit hadd tegyek hozzá, hogy akárhányszor olvasom el újra a vonatkozó fejezetét Szeffűnek, nem bírom belátni, hogy nála »a reformáció jelentéktelen intermezzóvá lesz«. Nem hiszem, hogy azokat a fejezeteket protestáns hitvallású történész *lényegileg* másképp írhatta volna meg (értem a XVI. századot). Bizonyára másként *színezte* volna, de *tárgyilag* bajosan jelölhette volna ki a reformáció szellemtörténeti helyét a magyar történet egészében másként.”⁶⁵

Révész véleményt nyilvánít a Szeffű–Mályusz vita⁶⁶ éppen akkor folyó fejezetéről, azaz a barokk és reneszánsz magyarországi fejleményeiről (tehát szintén tősgyökeres szellemtörténeti problémákról), egyértelműen egyikük mellett sem foglalva állást, inkább a vita „gyönyörű” (tehát szakmai s nem felekezeti) jellegét emeli ki.⁶⁷ A levelezés utolsó darabja Mályusz nagy szellemtörténeti szintéziséről, *A türelmi rendelet*-ről, illetve annak nagy

⁶³ Alárendelés – E. V.

⁶⁴ Megbántódás – E. V.

⁶⁵ *Révész levele Mályuszhoz. Debrecenben, 1936. december 26.* MTA KIK KK, Ms 6405/155. (A kiemelések – az eredetiben aláhúzással – Révész Imrétől valók.) A levélben utalt művekre lásd: Mályusz Elemér: *Magyar reneszánsz, magyar barokk.* Budapesti Szemle, 241. köt. (1936) 703. sz. 159–179., 704. sz. 293–318., 242. köt. 705. sz. 86–104., 706. sz. 154–174.; Szeffű Gyula: *Válasz a Magyar Történet dolgában.* Budapesti Szemle, 1936/706. 371–384.; Mályusz Elemér: *A történettudomány mai kérdései.* A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első összejövetelén tartott előadás. Kecskemét, 1936. A levélben egyébként minden bizonnyal Karl Holl (1866–1926), német teológusról és egyháztörténészről van szó.

⁶⁶ Erős Vilmos: *A Szeffű–Mályusz vita.* Debrecen, 2000.

⁶⁷ MTA KIK KK, Ms 6405/155.

lélegzetű pandantjáról, a türelmi rendelet iratairól szól,⁶⁸ amelyről Révész felsőfokú jelzőkkel nyilatkozik. S hogy mindez nem csupán üres szócséplés, azt világosan bizonyítják az 1950–1960-as években megjelent, a korszakról (18. század, Sinai, majd Domokos Lajos) szóló,⁶⁹ amúgy szembeszökően debreceni témájú eszme- (s így szellem)történeti monográfiák. Különösen az utolsóban feltűnő Mályusz gyakori idézése s a felvilágosodásról való koncepciójának adaptálása, az obligát, a történettudományban akkoriban még mindig gyakori Marx, Engels és Lenin citátumok helyett. (Az utóbbiból, ha jól látom, egy sem szerepel a szóban forgó műben.)⁷⁰

Révész Imre és Zoványi Jenő

A harmadik nagyobb levelezés, amely az itt felvetődő problémák szempontjából releváns lehet, az ifjabb Révész Imre és a nagy vitatkozó, Zoványi Jenő⁷¹ közötti számos levélváltás. A levelezés (a mindkét fél által írott levelek fellelhetők a Ráday Levéltárban) elemzése előtt előre bocsátom, hogy az itt következők jelentős részben Gyimesi Pálma alapos kéziratára támaszkodnak.⁷²

Ifjabb Révész Imre és Zoványi Jenő számos egyháztörténeti kérdésben vitát folytatott egymással (ez a vitatkozó hangnem azonban a levelezést kevésbé jellemzi, e levelek inkább konciliáns hangvételűek, sőt egyenesen a vitatott kérdések megkerülése érhető tetten). Gyimesi Pálma kutatási eredményei szerint a közöttük folyó vitáknak, pengeváltásoknak három fő szakasza különíthető el: egyrészt az 1918–1919 körüli etap,⁷³ amikor Zoványi nemcsak Révész Imrével, hanem jóformán az egész református egyházi vezetéssel és fő iránnyal (így Ravasz Lászlóval is) „tengelyt akaszt”.⁷⁴ A vita fő kiindulópontja és tartalma az, hogy Zoványi

⁶⁸ Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus*. Budapest, 1939.; uő (szerk.): *Iratok a türelmi rendelet történetéhez*. Budapest, 1940.

⁶⁹ Lásd: Révész: *Bécs Debrecen ellen*, id. mű.

⁷⁰ Erre a gyakorlatra (azaz a citatológiára) lásd még: Vörös Boldizsár: „Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal.” *Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban*. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): „Tudomány és ideológia között.” Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Szerk. Talentum sorozat 13. Budapest, 2012. 62–74.

⁷¹ Zoványiról lásd: Ifjabb Révész Imre: *Zoványi Jenő centenáriuma*. Századok, 99. évf. (1965) 6. sz. 1393–1404.; *Hit – Tudomány – Közélet*, id. mű, 156–162. Vö. még: *Ifjabb Révész Imre és Zoványi Jenő levelezése*. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/101; Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3. Javított és bővített kiadás. Szerk. Dr. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. (Elektronikus kiadás: Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Könyvtár Elektronikus Könyvtára, Debrecen, 2005.); Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*. I–II. Máriabesenyő–Gödöllő, 2004.

⁷² A kézirat Gyimesi Pálma PhD ösztöndíjának keretein belül készült. Itt mondok köszönetet a kézirat rendelkezésre bocsátásáért

⁷³ Korábban Zoványi és Révész Kálmán (Révész Imre édesapja) folytatott vitát még az 1880-as években, lásd Gyimesi Pálma említett kéziratát. Ifjabb Révész Imre kritikáihoz lásd: Ifjabb Révész Imre: *Egész elvek és féligazságok. (Zoványi Jenő történetfelfogásához.)* Protestáns Szemle, 37. évf. (1928) 4. sz. 280–290.

⁷⁴ Ravaszhoz lásd például: Hatos Pál: *A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig*. Múltunk, 50. évf. (2005) 1. sz. 89–117.; Ravasz László: *Emlékezéseim*. Kiadja: a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1992.; Ravasz László: *A „Zoványi-ügyhöz”*. Protestáns Szemle, 27. évf. (1918) 7–10. sz. 291–297. Zoványi álláspontjához lásd: Zoványi Jenő: *Az evangéliumi protestantizmus egysége a reformáció különféle irányjaiban*. Protestáns Szemle, 27. évf. (1918) 1–3. sz. 40–51.; uő: *Protestantizmus és humanizmus*.

az egész reformáció jelentőségét kétségbe vonja, annak fő tartalma ugyanis szerinte egyfajta racionalizmus, amely csak a 18. században, a felvilágosodással karöltve hoz igazi áttörést a modernitás és a szabadság irányában az egész református egyháztörténetben.⁷⁵

A Zoványi és a Révész közötti viták másik csomópontja (és kulminációja) az 1920-as évek végére⁷⁶ és a harmincas évek elejére esik, és számos szállal kapcsolódik a korábban Szekfű Gyula kapcsán itt érintett problémákhoz. Zoványi ekkor azonban nem elsősorban Szekfű Bethlen Gáborról írt munkáját pellengérez ki, hanem a Hóman Bálint és Szekfű által készített *Magyar Történetet*⁷⁷ (de csak Szekfű fejezeteit támadja), illetve az ennek módszertani párhajként publikált *A magyar történetírás új útjai* című kötetet, azaz a szellemtörténeti módszert.⁷⁸ Zoványi mindezek lejáratására – néha R. Kiss Istvánéhoz hasonló hangnemben – számos cikket és tanulmányt közöl (azok 1938-ban egybegyűjtve jelentek meg), s a zavart fokozandó ezek közül néhányat az egyébként baloldali-liberális *Századunk* című folyóiratban jelentet meg.⁷⁹ Zoványi számos konkrét kérdésben törekszik ízekre szedni Szekfű állításait, például azt, hogy a jezsuiták a felvilágosodás előharcosai lennének a 18. században, de vitatja Martinovics Ignác „szellemtörténeti” átértékelését is, általában a magyar történelem liberális és szabadságharcos hagyományainak leértékelését.⁸⁰ *A magyar történetírás új útjai* című kötettel szembeni legfontosabb módszertani ellenvetése az, hogy a szellemtörténet által oly sokszor hangoztatott átértékelésen pusztán az egész magyar történelem katolikus szempontból történő átretusálását értik, amit kora reakciós viszonyaival is összefüggésbe hoz.⁸¹ Zoványi egyébként a szellemtörténet egyéb „újdonságainak” új voltát is megkérdőjelezi, így az eszmékről szóló tant, mert szerinte ő már sokkal korábban érvényesítette mind ezt, például a felvilágosodás tárgyalása kapcsán.⁸²

Két részlet Zoványi ilyen jellegű írásaiból: „Felettebb kényes helyzetben vagyok, midőn hozzászólók ez ügghöz. Nemcsak azért, mert a Calvinus János értékelésében elfoglalt s eléggé ismeretes álláspontomból némelyek szerint talán önként következnék, hogy híve legyek mindenféle átértékelési törekvésnek. Hanem főleg az teszi kényessé helyzetemet, hogy egyik oldalról Révész Imre, aki Szekfűt nem tartja elfogulatlanak a protestantizmus irányában, az én egyháztörténeti munkásságomról egy ízben azon az alapon vonta meg a tudományos jelleget, mivel szerinte elfogult vagyok a saját egyházzal szemben, a másik oldalról pedig Szekfű Gyula az átértékelő történet IV. kötetében azt állapította meg rólam, hogy 'a tényeket feltűnő egyoldalúsággal kommentálom' (persze nem a saját egyházzal szemben). Így hát igazán nem tudom aztán, hogy a kettő közül melyiknek higgyek, melyiknek a kedvére igyekezzem megjavulni. Az a gyanúm, hogy most kezet fogva fognak hibát találni állásfoglalásomban.”

(*Egyszersmind észrvevételek némely támadásokra.*) Független Szemle, 1. évf. (1921) 3. sz. 277–285.

⁷⁵ Révész Imre: *Zoványi Jenő*. Hit és Élet, 1. évf. (1921) 15. sz. 3–4.

⁷⁶ Révész: *Egész elvek és fél igazságok*, id. mű.

⁷⁷ Zoványi Jenő: *Szekfű és társai történetírása*. Budapest, 1938.; vö. Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű. Szekfűék említett műve természetesen a már említett *Magyar történet*.

⁷⁸ *A magyar történetírás új útjai*, id. mű.

⁷⁹ Zoványi: *Szekfű és társai történetírása*, id. mű.

⁸⁰ Vö. Monostori: *Szekfű Gyula a változó időkben, 195–196.*; Csuday Jenő: *Nemzeti történetírásunk téves útjai*. Budapest, 1932.

⁸¹ Zoványi: *Szekfű és társai történetírása*, 25.

⁸² Lásd például: Révész Imre levele Zoványi Jenőhöz, Debrecen, 1931. június 18. Ráday levéltár, Zoványi-hagyaték. 21. sz. levél.

„És a magyarországi ú.n. szellemtörténeti mozgolódásnak ez a származási bűne [hogy ti. katolikus szempontból elfogult, illetve átértékelésen a katolikus szempontok érvényesítését érti – E. V.] minden ily irányú megnyilatkozást a priori gyanússá tesz, még akkor is, ha protestáns oldalról kerül ki a védelme és dicsérete, sőt ha oldozkodik [sic! – nyilván: ódzkodik – E.V.] is valaki az átértékelés szótól [ti. Révész Imre inkább revíziót javasol – E. V.], mert ha előzetesen van célul kiszabva ez vagy efféle, eo ipso irányzatossá kell lenni.”⁸³

Ifjabb Révész Imre (aki e támadásokban persze vaskosan érintve volt) Zoványi attackjaira több fórumon válaszolt (ezekről részben már szintén esett szó), s kemény hangon visszautasította az inkriminált kifogásokat, legfőképpen azt, hogy a szellemtörténet kizárólag a katolikus felekezeti szempontokat tolná előtérbe.⁸⁴

Mindezekhez a lehető legszorosabban kapcsolódott a Zoványi–Révész vita harmadik szakasza az 1940-es évek elején,⁸⁵ amikor a személyeskedő hangnem (főként Zoványi részéről) a leginkább szembeötlővé válik. Révész ekkor a *Teológiai Lexikon* előkészítő munkálatai kapcsán több fórumon jelezte, hogy Zoványit pusztán adatokra vonatkozó lexikonszócikkek írására kéri fel,⁸⁶ mert elméleti-módszertani felkészültségnek, illetve szintetizáló készségnek (ami a szellemtörténet számára oly fontos) híján van, így csak adathalászásra alkalmas.⁸⁷ Zoványi – egyfajta viszonzásul – Révész szemére vetette (számas egyéb mellett), hogy ekkor már nem is történész, hiszen püspökké szentelése (1938) után lemondott egyetemi tanári állásáról, másrészt számos korábbi szakirodalmi részletet idézett Révészről, amelyek azt bizonyították, hogy adatait (Révész által is elismerten) nagy részben Zoványitól vette át, s róla pozitívan nyilatkozott.⁸⁸

A Révész és Zoványi közötti levelezés mindezek dacára sem szakadt meg véglegesen, sőt az 1950-es években még intenzívebbé vált. Igaz, elvi kérdésekről ezekben a levelekben nem esik szó, inkább adatokat cserélnek egymással, ezeket főként Zoványi szállítja Révésznek.

A kapcsolat záróakkordja Révész 1965-ös centenáriumi megemlékezése Zoványiról a *Századokban*,⁸⁹ ahol alapvetően igen elismerően nyilatkozik akkor már elhunyt idősebb

⁸³ Zoványi: *Néhány szó a Szekfü-kérdéshez*, 26–30.; Zoványi: *A tizennyolcadik század*. In: Szekfü és társai történetírása, 37–38.

⁸⁴ Révész: *A történettudomány új útjai és a protestantizmus*, 507–510.; Ifjabb Révész Imre: *Válasz Zoványi Jenőnek*. *Protestáns Szemle*, 40. évf. (1931) 11. sz. 701–702.

⁸⁵ Lásd Gyimesi Pálma említett kéziratát. Zoványi Jenő: *Új egyháztörténetírás*. Klny. Kolozsvár (Cluj), 1940. 69–75.; Zoványi Jenő: *Akadémikus, céhbéli és dilettáns történetírók*. A szerző magánkiadása. Budapest, 1943.; Révész Imre: *Nyilatkozat dr. Zoványi Jenő „Új egyháztörténetírás” c. kiadványa tárgyában*. *Protestáns Szemle*, 49. évf. (1940) 3. sz. 88–91.

⁸⁶ Lásd: Révész Imre: *Adalékok a következő című kiadvány előtörténetéhez: Zoványi Jenő cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Kézirat gyanánt. Budapest, 1940. MTA KIK Ms 4764/333.

⁸⁷ „Másodszor roppantul meg vagyok döbbenve, hogy a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság egyáltalában foglalkozik azzal a gondolattal, hogy Zoványi Jenőtől forráspublikáción és lexikai anyaggyűjtésen kívül akármit is kiadjon.” *Révész Imre levele Török Pálnak, Debrecen, 1942. június 19.* MTA KIK Kt, Ms 4754/230.

⁸⁸ Lásd: Zoványi: *Akadémikus, céhbéli és dilettáns történetírók*, id. mű.

⁸⁹ Lásd: Ifjabb Révész: *Zoványi Jenő centenáriuma*, id. mű; uő: *Néhány megjegyzés néhai Zoványi Jenő „Cikkek a Theológiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből” c. művéről, egy nagyon szükséges és nagyon remélt második kiadás előkészületeihez*. (Kézirat, 1964. november 17–19.) Sárospataki Tudományos Gyűjtemény, An. 6997.

pályatársáról, de némi kritikával ekkor is megemlíti a „történeti látószög” hiányát munkáiban, s részben a korábban megidézett, kissé öncélú adathalmazozó jellegre is utal.⁹⁰

Következtetések

Hogyan összegezhető a fentiek, s mi ifjabb Révész Imre és a szellemtörténet kapcsolatának üzenete?

Mindenekelőtt leszögezhető, hogy ifjabb Révész Imre történetírói módszerét/pozícióját valóban alapvetően a szellemtörténet határozta meg.⁹¹ Ennek leszögezése azért fontos, mert több tanulmány⁹² őt a magyar protestáns egyháztörténetírás legjelentősebb képviselőjének tekinti, s bár többnyire megemlítik emellett szellemtörténeti mivoltát is, a kettőt nem kapcsolják össze. Márpedig ifjabb Révész Imre – ha annak tekinthető – azért lehet a református/protestáns egyháztörténetírás leginkább kiemelkedő képviselője, mert a sok tekintetben európai szempontokat, sőt értékeket megtestesítő/üzenő szellemtörténet jegyében alkotott,⁹³ ráadásul ezt tudatosan tette, hiszen – mint látható volt az előzőekben – már első írásaival kezdve, már az első világháború előtt igyekezett módszertanilag is tisztázni történetírói/történeti pozícióját.⁹⁴

A jelen tanulmány szempontjából roppant fontosságú viszont – s ezzel mind a magyar szellemtörténet, mind ifjabb Révész Imre munkái speciális jelentést és kontextust nyernek –, hogy mindezt alapvetően Debrecenben tette, amelynek szellemi arculatát lényegileg szellemtörténet-ellenes irány jellemezte,⁹⁵ és sok vonatkozásban megrekedt a hagyományos,

⁹⁰ Látható volt, hogy a történeti látószöveget hiányolta Révész már vitájuk első szakaszában, 1918–1921 körül is.

⁹¹ Révész Imre korábban említett önéletrajzi vázlatában két történész kiemelkedő hatását emeli ki saját pozíciójának vonatkozásában: Egyrészt Émile Doumergue-ét, másrészt Ernst Troeltsch-ét. Doumergue csak részben (illetve nagy jóindulattal) nevezhető szellemtörténésznek, Troeltsch viszont telivér módon az. Révész Imre: *Doumergue Emil*. Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) 3. sz. 177–186.; uő: *Patriotisme français et fraternité chrétienne. En souvenir d'Émile Doumergue*. Nouvelle Revue de Hongrie, vol. 57. (1937) no. 2. 208–216. A szellemtörténetről: Erős: *A Szekfű-Mályusz vita*, id. mű; uő: *A szellemtörténet*, id. mű; Iggers, Georg G.: *A német historizmus*. Budapest, 1988.; Lackó Miklós: *Sziget és külvilág. (Válogatott tanulmányok)*. Budapest, 1996.; H. Lukács Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány*. Budapest, 1971.; Miskolczy: *Szellem és nemzet*, id. mű; Percz László: *A pozitívizmustól a szellemtörténetig. Athaeneum 1892–1947*. Budapest, 1998.; Rugási Gyula: *Szellemtörténet és történetfilozófia*. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Budapest, 2001. 9–42. A régi marxista irodalomból lásd: Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, 1964. A nem magyar nyelvű irodalomból, friss szemlélettel lásd különösen: Beiser, Federic C.: *The German Historicist Tradition*. New York – Oxford, 2011.; Tessitore, Fulvio: *Storicismo e storia della cultura*. Roma, 2003.; uő: *Lo storicismo come filosofia dell'evento*. Roma, 2001.; Čtvrtník, Michael: *Geschichte der Geschichtswissenschaft: der tschechische Historiker Zdeněk Kalista und die Tradition der deutschen Geistesgeschichte*. Hamburg, 2010.

⁹² Lásd például: Puszta: *Felekezeti meggyőződés és modern történetírás*, id. mű. Egyértelműen szellemtörténészként értékeli Révész még a *Hit – Tudomány – Közélet*, id. mű is, azonban ennek mindenlétét nem elemzi, igaz nem is ezzel a céllal készült.

⁹³ Lásd: Révész, Emeric: *L'âme de Debrecen*. Nouvelle Revue de Hongrie, vol. 62. (1940) no. 6. 455–460.

⁹⁴ Ahogy erre már kitértünk, ez a pozíció 1945, illetve 1948 után is jellemezte Révészt. Lásd például a „Vallomások”-hoz írott, már említett, nagylélegzetű publikálatlan bevezetését.

⁹⁵ Nyilvánvalóan felvetődik az a kérdés, hogy a szellemtörténet mennyiben értékelhető a történetírás európai jellegű, európai színvonalú kánonjaként. A 91. sz. jegyzetben említett szerzők túlnyomó

nemesi romantikus, protestáns hazafias, az európai és például a szociológiai/fogalmi/elméleti megközelítést (vagy gazdasági és társadalomtörténeti aspektusokat) negligáló, egyoldalúan politikai-eseménytörténeti szempontokat érvényesítő történetírás kereteiben. Említhetjük példaként a már felidézett Rugonfalvi Kiss Istvánt és Zoványit, sőt akár Karácsony Sándort,⁹⁶ akik mindannyian Révész ellenfelei és kritikusai voltak. Mivel Révész ezekben a vitákban nagyrészt védekező és kisebbségi pozícióba került (s ezért is fordult védelemért vagy szövetségesként olyan országos tekintélyekhez, mint Szekfű Gyula, Mályusz Elemér és Domanovszky Sándor⁹⁷), úgy tűnik, Debrecenben a Révésszel ellentétes pozíció volt az uralkodó. Révész erőfeszítései tehát a szellemtörténeti szempontok érvényesítésére úgy is értékelhetők, hogy a sok tekintetben provinciális Debrecenben domináló szemléletet igyekezett európai színvonalra, de mindenképpen országos távlatokba emelni.⁹⁸

Nem ifjabb Révész Imre volt azonban az egyedüli, aki a szellemtörténet jegyében alkotott Debrecenben, hiszen ebben a vonatkozásban megemlíthető a nagy tekintélyű idősebb Barta János⁹⁹ (igaz, ő alapjában nem debreceni gyökerekkel), a Horváth János tanítvány Kerecsényi Dezső,¹⁰⁰ részben Hankiss János,¹⁰¹ sőt akár Karácsony Sándor,¹⁰² a germanista Pu-

része így foglal állást, de – Georg G. Iggersszel szemben – így érvel a neves holland történész/filozófus, Frank Ankersmit is. Az utóbbiak vitája ugyan a historizmusról szól, de egyértelműen magában rejtje a szellemtörténettel összefüggő pozíciót/értékelést is. *Franklin [Rudolf] Ankersmit*. In: Domanska, Ewa: *Encounters. (Philosophy of History after Postmodernism)*. Charlottesville–London, 1998. 67–99. A vitáról magyarul: Erős Vilmos: *Posztmodern historizmus (Postmodern historicism. About F. R. Ankersmit: Historicism. Georg G. Iggers: Comments on F. R. Ankersmit Paper, Historicism. F. R. Ankersmit: reply to Professor Iggers. History and Theory 1995/3. 143–174.)* Klio, 6. évf. (1997) 2. sz. 15–18. Szintén alapvetően pozitívan értelmez: Mannheim Károly: *A historizmus*. In: uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 2000. 125–182.; Dockhorn, Klaus: *Deutscher Geist und angelsächsische Geistesgeschichte. (Ein Versuch der Deutung ihres Verhältnisses)*. Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. Band 17. Göttingen–Frankfurt–Berlin, 1954. Magyarul legújabban lásd: Török László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.” Eckhart Ferenc történetész munkásságának főbb problémái*. Budapest, 2020.

⁹⁶ Gyimesi: *Debreceni színek a Bethlen Gábor-arképhez*, id. mű. Lásd még: Révész Imre levele Török Pálhoz, Debrecen, 1935. november. 2. MTA KIK Kt, Ms 4754/217. (Itt Révész bírálja a protestáns Muraközy Gyula Szekfű-ellenes kirohanásait.)

⁹⁷ Erős: *A második „száműzött Rákóczi” vita*, id. mű. Domanovszkyhoz lásd: Erős Vilmos: *Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. (Domanovszky Sándor történeti-politikai nézetei az 1930/1940-es évek fordulóján.)* Aetas, 31. évf. (2016) 4. sz. 77–97.; uő: *„A kereszténység védőbástyája” és Westungarn. Trianon Domanovszky Sándor történeti/történetpolitikai gondolkodásában*. In: Hőnich Henrik – Nagy Ágoston (szerk.): *Trianon után. Politikai gondolkodás és történetírás*. Budapest, 2021. 81–121.; *Révész Imre levele Domanovszky Sándorhoz, Debrecen, 1939. május 5.* MTA KIK Kt, Ms 4527/50. Megjegyzendő, hogy e levélből némi antiszemitizmus olvasható ki (Révész nehezményezi a Magyar Művelődéstörténet zsidó ügynökök általi terjesztését), amely azonban Révészre alapvetően nem jellemző.

⁹⁸ Amúgy Révész mindezt döntő mértékben debreceni témákon valósítja meg még az 1960-as években is. Lásd például: Révész: *Bécs Debrecen ellen*, id. mű.

⁹⁹ Lásd: Imre László: *A magyar szellemtörténet választójai, feltételei és következményei. (Barta János pályája és a szellemtörténet)*. Pécs, 2011.

¹⁰⁰ *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*. Sajtó alá rendezte Pálmai Kálmán. Budapest, 1979.

¹⁰¹ Vö. Hankiss János: *Nemzetkép és irodalomkutatás*. Minerva, 11. évf. (1932) 8–10. sz. 149–166.

¹⁰² Vö. Lányi Gusztáv: *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan... Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Budapest, 2000. Újabb Győri L. János: *Debrecen mint Karácsony Sándor gondolatrendszerének kulcsmetaforája*. In: Bódi Katalin – Fazakas Gergely – Lapis József A „debreceniség” mintázatai és párhuzamai. (Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig.) *Loci memoriae Hungariae IX*. Debrecen, 2020. 143–152.

kánszky Béla¹⁰³ vagy a művészettörténész-bizantinológus Kádár Zoltán is.¹⁰⁴ Igaz viszont, hogy ők nem folytattak olyan jelentős vitákat a helyi „szellem”-mel, mint Révész, s jelentős részben „idegen zárványok” voltak; akadt közülük, aki csak néhány évig oktatott Debrecenben, s kutatási témáik alapvetően nem debreceni vonatkozásúak voltak.¹⁰⁵

Azt is érdemes megjegyezni természetesen, hogy nemcsak az ifjabb Révész Imre által képviselt szellemtörténeti pozíció kínált országos színvonalú alternatívát a hagyományos debreceni szemlélettel szemben, hiszen legalább ilyen fajsúlyú volt Szabó Istvánnak a népi-ségtörténeti, de gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat érvényesítő történetírása.¹⁰⁶ Igaz, az ő munkái alapvetően a marxista történetírással szemben váltottak ki heves vitákat.¹⁰⁷

Szabó István és ifjabb Révész Imre pozíciója között egyébként (talán nem véletlenül) nem voltak kibékíthetetlen ellentétek. Ezt bizonyítja többfrontos együttműködésük például *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötet vagy a *Kossuth Emlékkönyv* kapcsán.¹⁰⁸ Nem véletlen, hogy (Erdei Ferenc felkérésére) Szabó István írja meg Révész egyik nekrológját 1967-ben.¹⁰⁹

Egyébként mind Révészről, mind Szabóról roppant lesújtóan nyilatkozott Mályusz Elemér az 1970-es évek közepén készült s nemrégiben publikált visszaemlékezéseiben. Mályusz azt is kétségbe vonta ekkor, hogy Révész igazából történész volt, s különösen azon „élelődött”, hogy Révészt 1936-os akadémiai székfoglalójának („Debrecen lelki válsága”) *Századok*-beli publikációja során főként honoráriumának elintézése foglalkoztatta. Egyúttal mind Szabót, mind Révészt a „debreceni föld/táj” szülőiteiként aposztrofálta, amit ő a föld-hözragadtsággal, a társasági modorban való járatlansággal azonosított, amely „szükség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta”. Az itt felidézendő oldalakon Mályusz először Szabóról nyilatkozik negatívan, majd Révészről írja következőket: „Ilyen kollégákra [ez Szabóra vonatkozik] pazaroljam a jövőben érzelmeimet, vagy egy Révész Imre-félére, akiről annak idején, amikor a Századok szerkesztőségének tagja voltam, elhitettem Dománovszkyval és Hajnallal, hogy történétíró. Rábeszéltem őket, hogy hozzuk be az Akadémiára. Megfogalmaztam levelező tagsági ajánlását, korteskedtem érdekében, sőt székfoglalóját is kiadattam a Századokban, amivel egyébként jó alkalmat nyertem megismerni, mi rejlik

¹⁰³ Lásd például: Pukánszky Béla: *Hegel és magyar közönsége*. Minerva, 11. évf. (1932) 3–21.

¹⁰⁴ Vö. Olajos Terézia: *Magyar bizantinológia a XX. században*. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között*. (Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére.) Szeged, 1995. 381–399.

¹⁰⁵ A fenti névsor természetesen kiegészíthető, például Alföldi Andrással. Vö. Forisek Péter: *Tudóssors 1945 után. Adalékok Alföldi András emigrációjához*. Debreceni Szemle, 15. évf. (2007) 4. Új folyam. október. 476–490. Szabó István egyébként a harmincas években élesen bírálja a szellemtörténetet, igaz, inkább csak annak dilettáns, kontár változatát. Lásd: Szabó István: *Recenzió Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása című könyvéről*. *Századok*, 68. évf. (1933/34) 7–8. sz. 205–214.

¹⁰⁶ Lásd: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete)*. Budapest, 2022. Igaz, Szabó is részben nemzeti romantikus pozícióból indult. Lásd: Erős Vilmos: *Szabó István debreceni „identitásai”*. In: A „debreceniség” mintázatai és párhuzamai, 273–284.

¹⁰⁷ Szabó és a szellemtörténet viszonya nem mindig negatív, például Huizinga, Croce és Spengler is pozitív megvilágításban szerepel egyik előadásában. Lásd: *Történelem és élet. (Szabó István előadása)*. Közéleteszi: Erős Vilmos. Történelmi Tanulmányok VII. Szerk. Takács Péter. Debrecen, 1999. 215–224.

¹⁰⁸ Természetesen további közös pont közöttük a protestantizmus pozitív értékelése vagy az ún. tisztai magyarokról való felfogás. Vö. Révész Imre: *A Tiszántúl magyarja*. Protestáns Szemle, 49. évf. (1940) 7. sz. 97–101.

¹⁰⁹ Szabó: *Révész Imre*, id. mű.

kenetteljes pietista szószátyárkodása mögött. Mivel kiderült, miszerint legfőbb gondja az volt, hogy kisebb a honoráriuma, amelyet a folyóirat (a különnyomatokkal együtt) kiutalt a számára, mint amekkorát akkor kapott volna, ha felolvasása az akadémiai értekezések sorozatában jelenik meg. Igaz, Szabó is, Révész is debreceniek voltak, annak a tájnak a szülőttei, amely híres volt földhöztapadtságáról és a társasági modorban járatlanságáról, s amely szűkség esetén neveltetése hiányait szervilizmussal pótolta.”¹¹⁰ Mályusz minősítését nyilvánvalóan nagyban befolyásolta, hogy Révész az 1950-es években jelentős mértékben azonosult az új, marxista-sztálinista történetírással (egyedül maradhatott akadémikus a régi, polgári” gárdából),¹¹¹ míg Mályusz 1945 után marginális pozícióba került. Másrészt Szabó Istvánról a visszaemlékezések egyéb lapjain alapvetően igen pozitívan nyilatkozott,¹¹² s nem kétséges, hogy 1956 után is őt tekintette egyik fő riválisának. Egyébként írásának egyik helyén Szűcs Jenőről a Révészről és Szabóról elmondottakhoz hasonló hangnemet ütött meg, s őt is egyfajta debreceni provincializmussal azonosította¹¹³ (pedig Szűcs sok vonatkozásban európai látókörű s Európában is ismert és elismert történész volt).¹¹⁴

Végül érdemes azt is megjegyezni, hogy Szekfű Gyula – amint erről már esett szó – éppen a jelen tanulmányban leginkább körüljárt időszakban, tehát az 1930-as évek közepén Révésznek a szellemtörténet jegyében fogant vallástörténeti munkáit – Pokoly Józsefével szöges ellentétben – mintaszerűnek nevezte (például a *Magyar Történetben*), mivel Troeltsch nyomán is világosan bizonyította egyebek mellett, hogy a 16. században sem a protestáns, sem a katolikus gyakorlatban nem beszélhetünk tényleges vallási türelemről.¹¹⁵ Szekfű tehát, úgy tűnik, Mályusszal ellentétben Révészt valóban országos kaliberű történészként tartotta számon,¹¹⁶ nyilvánvalóan a debreceni történész alapvetően szellemtörténeti pozíciójával is összefüggésben.

¹¹⁰ Mályusz: *Visszaemlékezések*, 487.

¹¹¹ Lásd mindehhez a korábban említett előadást 1952-ben. MTA KIK Kt, Ms 5966/11., illetve Révész pozitív megnyilatkozásait Andics Erzsébettel kapcsolatban. Révész Imre: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben. Összegyűjtötte és szerk. Andics Erzsébet. Bp. 1952. Századok*, 87. évf. (1953) 1. sz. 147–151.; Andics Erzsébet – Révész Imre: *Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója elé. Századok*, 85. évf. (1951) 1. sz. 190–196.

¹¹² Mályusz: *Visszaemlékezések*, 313–315., 351–352., 425–426., 600–602.

¹¹³ Mályusz: *Visszaemlékezések*, 559–560.

¹¹⁴ Szűcsről lásd például: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011. 603–604.

¹¹⁵ „Meggyőződésem, hogy a vallási elvekből és erős hitből származó türelmetlenség az elmúlt századoknak egyik félre sem lehet kompromittáló, s annak eltagadása egyik félre sem dicsőség vagy előny. Katholicizmusnak és protestantizmusnak ma egész más problémákat ad fel az élet, s a multat [sic!] illetőleg mindkettőnek egy a feladata: az igazság keresése és a megtalált igazság bátor kimondása.” Szekfű: *Magyar történet*, 3. köt. 600. Egyértelműen Révészre hivatkozik itt is Szekfű.

¹¹⁶ Ugyanez volt a helyzet Szabó Istvánnal is, csak az ő esetében nem szellemtörténeti alapokon. Erős Vilmos: *Szellemtörténet versus népiségtörténet. (Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején.)* Történelmi Szemle, 61. évf. (2019) 3. sz. 479–498.

VILMOS ERŐS

Intellectual History in Debrecen: Imre Révész Jr.

The first section of this study summarizes the relationship between Imre Révész Jr. and intellectual history. Then it examines Révész's major works related to intellectual history, especially his summaries of Protestant church history, and among others his ambitious study titled *The Spiritual Crisis of Debrecen*, which he wrote after becoming a corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences. After that, the author discusses the titular topic focusing on three central issues, utilizing a large, so far unpublished collection of archival sources. One of these is the correspondence between Gyula Szekfű and Imre Révész Jr., made especially relevant by the fact that Szekfű and intellectual history had been under heavy criticism in Debrecen in the late 1920s and early 1930s. The second issue is the relationship between Elemér Mályusz and Imre Révész Jr., whose conflict reached its climax with the aforementioned presentation at the Academy of Sciences. The third correspondence analyzed in the study had been between Révész and Jenő Zoványi from the 1910s until the 1950s. While it is not evident in their correspondence, they had heated arguments about certain issues concerning the history of the Reformed Church.

In the conclusion the author states that he considers Imre Révész Jr. a church historian of European significance, whose modernity was given by his intellectual historian viewpoint (which he champions in Debrecen, where its opponents had been in the majority).